

Л. І. БУРАК

ЧАСЦІЦЫ ЯК АДЗІН СА СРОДКАЎ СІНТАКСІЧНАЙ СУВЯЗІ

Часціцамі па традыцыі лічацца службовыя словы, якія маюць ня-зменную форму і надаюць дадатковыя адценні асобным словам, слоўным комплексам ці ўсяму сказу. Пры іх дапамозе выдзяляюцца, узмацняюцца, удакладняюцца, а таксама сцвярджаюцца ці адмаўляюцца змешчаныя ў сказе з'явы аб'ектыўнай рэчаіснасці, выражаецца пабуджэнне да выканання дзеяння, надаецца выказванню эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка і г. д. Часціцы рэалізуюць сваё значэнне не самі па сабе, а ў сказе, дзе заўсёды прымыкаюць да яго кампанентаў ці адносяцца да зместу ўсяго сказа. Яны не займаюць пазіцыю галоўных або даданых членаў сказа, а звычайна служаць толькі для мадыфікацыі значэння розных кампанентаў ці ўсяго сказа. Але, актуалізуючы які-небудзь кампанент сказа, некаторыя часціцы суадносяць яго з іншымі кампанентамі, устанаўляючы своеасаблівыя адносіны паміж імі і выступаючы, такім чынам, у якасці адпаведных сродкаў сувязі. Асабліва рэльефна працяўляецца прымацавальная здольнасць часціц *ж* (*жа*), *аж*, *ажно*, *то*, *дык*, *ні-ні* і інш., якія ў пэўнай сітуацыі могуць станавіцца паратаксічнымі або гіпатаксічнымі злучнікамі. Так, напрыклад, супастаўляльным лічыцца злучнік *ж* (*жа*), які ўжываецца для аб'яднання прэдыкатыўных частак складаназлучанага сказа ці самастойных сказаў складанага сінтаксічнага цэлага і афармлення паміж імі ўласна супастаўляльных адносін: *Падарунак аддаць не змагла ты, я ж не здолеў любоў зберагчы* (А. Званак); *Яны гавораць. Мы ж слухаем* (К. Чорны); супраціўных адносін: *Ліха знойдзе ўсюды, шчасце ж уцякае* (Я. Колас); *Учора было сонечна і цёпла. Сёння ж як на зло бесперапынна лье дождж* (З. Бядуля); адноносін неадпаведнасці: *Я хлеба ў багатых прасіў і маліў, яны ж мне каменне давалі* (М. Багдановіч); *У цябе ёсць бацькі. Ты ж, па сутнасці, сірата* (І. Мележ). Характэрна, што гэты злучнік, як і часціца, ніколі не ставіцца на стыку аб'яднаных частак, а заўсёды займае пазіцыю ў другой частцы пасля таго члена, які суадносіцца з адпаведным членам першай часткі і разам з ім складае тое, што ляжыць у аснове супастаўлення. Злучнікі *аж*, *ажно*, *то*, *дык*, *ні-ні*, у адрозненне ад злучніка *ж* (*жа*), вызначаюцца слабейшай сувяззю і таму займаюць пазіцыю паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучаных або складаназалежных сказаў, для аб'яднання якіх яны часцей за ўсё ўжываюцца. Злучнікі *аж*, *ажно* могуць аб'ядноўваць прэдыкатыўныя часткі складаназлучаных сказаў з адносінамі неадпаведнасці і далучальнымі адносінамі: *Я свайго сына ўсё думала вывучыць, аж не давалася* (Р. Мурашка); *Паглядзелі, ажно Сёмка на касіцы ўжо сядзіць* (П. Броўка), або складаназалежных сказаў з даданымі выніковымі часткамі, а таксама часткамі меры і ступені: *У вушах так засвістала, аж дух заняло* (М. Лынькоў); *Расквітнела ўсё навокал, ажно любя паглядзець* (У. Хадыка). Злучнікі

то, дык (адзін кніжнага, другі размоўнага характару) аб'ядноўваюць прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа, дзе даданая мае выніковае значэнне: *Адкукавала зязюля, то хутка і восень* (З. Бядуля); *Свеціць сонца на дварэ, дык не спіцца ў хаце* (Народнае). З падобным значэннем зрэдку прымацоўваюцца пры дапамозе злучніка *дык* самастойныя сказы ў межах складанага сінтаксічнага цэлага: *Адрэзаная лука борзда засцілалася зялёнаю травой, і коні з вялікаю ахвотаю ўжо скублі яе, а сляне радаваліся, што цяпер быў хоць невялікі прыпынак для жывёлы. Дык і не дзіва, што з такою трывогаю пазіралі яны, куды наверне пан каморнік* (Я. Колас). Злучнік *ні-ні*, утвораны ў выніку паўтарэння часціцы *ні*, ужываецца для аб'яднання прэдыкатыўных частак складаназлучанага сказа, у якіх паведамляецца пра пералічэнне аднолькава немагчымых з'яў ці падзей: *Ні каменчык не шчоўкне на гары, ні дрэўца не уздыхне па-над крыніцай* (К. Кірэнка). Апрача таго, пры дапамозе гэтага злучніка нярэдка аб'ядноўваюцца аднародныя члены сказа: *Ні атакі, ні пагоні не баяліся байцы* (П. Глебка); *Ні снег, ні мароз, ні буры-віхуры ніколі не спыняць гвардзейскіх палкоў* (П. Броўка). Безумоўна, адзначаныя злучнікі не поўнаспцо страцілі значэнні часціц, а таму аформленыя імі выказванні заўсёды экспрэсіўныя і эмацыянальна насычаныя.

Многія часціцы выконваюць дапаможную ролю ў прымацаванні розных кампанентаў, паколькі ўжываюцца пры шматзначных злучніках і ўдакладняюць або канкрэтызуюць іх значэнне. Асабліва шматзначнымі з'яўляюцца паратаксічныя злучнікі *і, а, але, ды*, а таму для іх канкрэтызацыі выкарыстоўваюцца самыя разнастайныя часціцы. Найбольшай актыўнасцю ў гэтым выпадку вызначаюцца часціцы *толькі, адно, нават, асабліва, яшчэ, усё, усё ж, усё-такі, усё ж такі*, якія функцыянальна дзеліцца на дзве групы. Адну групу складаюць часціцы, якія з'яўляюцца аспоўным кваліфікатарам семантыка-сінтаксічных адносін паміж аб'яднанымі кампанентамі, а злучнік, захоўваючы за сабой ролю звычайнай скрэпы і набываючы дадатковае адценне ўзмацняльнай часціцы, вар'іруе характар гэтых адносін, напрыклад: *і толькі — а толькі — толькі, і адно — а адно — адно*. Сінанімічныя часціцы *толькі, адно* (адна нейтральнага, другая размоўнага характару) выражаюць супраціўна-абмежавальныя адносіны паміж аднароднымі членамі або прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучанага сказа, а злучнікі *і, а* суправаджаюць гэтыя адносіны адпаведнымі дадатковымі адценнямі: *Маці не гаварыла і толькі слухала. — Маці не гаварыла, а толькі слухала; Дзед не спіць і адно дрэмле. — Дзед не спіць, а адно дрэмле; Лес высеклі, і адно застаўся хмызняк* (К. Чорны); *Спаць не хочацца, а толькі думкі плывуць карэлаю ніткаю* (Я. Скрыган); *Вялікі ён багац на свеце, ды толькі бедны яго дзеці* (Я. Колас). Падобная роля злучнікаў *і, а, ды* садзейнічае іх апушчэнню ў сказе, у выніку чаго часціцы *толькі, адно* самі атрымліваюць статус супраціўных злучнікаў: *Маці не гаварыла, толькі слухала; Дзед не спіць, адно дрэмле; Навокал было цёмна, толькі паасобных агеньчыкі хат міргалі на ўзорку* (П. Броўка); *Драмаў вечны бор, адно вершаліны шапталі штосьці сумнае* (З. Бядуля). Магчымасць апушчэння ўласна злучнікаў дае падставу лічыць іх «факультатыўнымі структурнымі элементамі ў складзе злучнікавага спалучэння»¹. Важную ролю пры злучніку *і* выконваюць таксама часціцы *нават, асабліва*, якія маюць блізкае значэнне: яны паказваюць, што пералічэнне аднародных з'яў і падзей заканчваецца ўзмоцненым выдзяленнем апошняй з'явы ці падзеі, што надае самому пералічэнню далучальны характар: *Учора і нават сёння ў Лабановіча балела галава* (Я. Колас); *Цешаць душу барозны і асабліва бурты выдатнай бульбы* (Я. Брыль); *Дрэвы маўкліва стаялі ля будынкаў, і нават старая асіна бездапаможна апусціла сваё заўсёды неспакойнае лісце* (А. Стаховіч). Акрамя таго, часціцы *нават, асабліва* могуць ужывацца ў спалучэнні з гіпатаксічнымі злучнікамі, толькі размяшчаюцца звычайна перад імі, ад чаго семантыка-сінтаксічныя адносіны набываюць выразны далучальны характар, а змешчанае ў сказе паведамленне становіцца

надзвычай экспрэсіўным і эмацыянальна насычаным, напрыклад: *Не трэба схіляць галаву, нават калі за плячамі вялікае гора* (І. Новікаў); *Дужа баялася яна Васіля, асабліва калі ўваходзіў ён у злосць* (Я. Колас). Зрэдку гэтыя часціцы ўжываюцца без злучнікаў і самі выконваюць асноўную функцыю ў аб'яднанні розных кампанентаў сказа: *Ручай, нават звычайная канава прыцягваюць увагу дзяцей* (Я. Колас); *Іграла музыка, асабліва вылучаўся бубен* (І. Гурскі); *Стала надзвычай лёгка, нават ногі перасталі балець* (І. Шамякін). Як відаць, прымацавальная здольнасць часціц *нават*, *асабліва* праяўляецца не так выразна, як часціц *толькі*, *адно*. Калі часціцы *толькі*, *адно* могуць станавіцца злучнікамі, то часціцы *нават*, *асабліва* гэтай уласцівасці не маюць, хоць іншы раз і іх уключаюць у разрад далучальных злучнікаў². У функцыі злучнікаў ужываюцца таксама часціцы *ну*, *вось і*, якімі звычайна прымацоўваюцца прэдыкатыўныя часткі з выніковым ці заключальным значэннем: *Неўзабаве пад акном падняўся адмысловы дом, ну, з чым яго нам параўнаць?* (П. Броўка); *Змарыўся, вось і сяджу* (Народнае); *Вяселле скончылася, вось і ўсё* (К. Чорны). Зразумела, што, выконваючы функцыю злучніка, часціцы ў пэўнай ступені граматыкалізуюцца, але іх яркая эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка, дадатковыя семантычныя адценні і несвабодная пазіцыя ў адносінах да ўдакладняемага кампанента пераканаўча сведчаць аб тым, што поўнага ператварэння часціцы ў злучнік так і не адбылося.

Другую групу складаюць часціцы, якія ўдакладняюць, вар'іруюць ці дубліруюць значэнне злучніка і самі звычайна не выконваюць яго функцый. Да такіх часціц адносяцца: *яшчэ*, *усё*, *усё ж*, *усё-такі*, *усё ж такі* і інш. Часціца *яшчэ* размяшчаецца ў асноўным пасля злучнікаў *і*, *ды* і дапамагае ім афармляць далучальна-пералічальныя адносіны, падкрэсліваючы дадатковы, але важны характар таго, пра што паведамляецца ў прымацаваным кампаненце (звычайна аднародным члене ці прэдыкатыўнай частцы складаназлучанага сказа): *Каля хаты стаяў бацька і яшчэ нехта чужы* (М. Чарот); *У мокрую ды яшчэ халодную восень дрэвы надта хутка чарнеюць* (І. Грамовіч); *На пляцы пасвілася чыясьці карова, ды яшчэ хадзілі пад наглядом дзяцей дзве гусі* (П. Галавач). Для ўзмацнення пералічэння гэта часціца разам са злучнікамі можа паўтарацца: *Праз акно добра відаць дарога, і яшчэ палеткі, і яшчэ далёкія хмызнякі* (С. Баранавых). Параўн.: *Не вясна яшчэ, калі ты грэеш пальцамі кішэнь, ды ў пушку яшчэ ракіта, ды жаўрук над кволым жытам не звініць у золкі дзень; ды яшчэ не ў вёрстах дрывы,— пахнуць смолкай, маразком; ды яшчэ травы карова не захопіць языком* (А. Бялевіч), дзе падобнымі сродкамі прымацаваны сузалежныя даданыя часткі складаназалежнага сказа. Часціцы *ўсё*, *ўсё ж*, *усё-такі*, *усё ж такі* вар'іруюць і па-рознаму адцяняюць уступальнае адценне, якім звычайна супраджаюцца супраціўныя адносіны ці адносіны неадпаведнасці паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучанага сказа або самастойнымі сказамі складанага сінтаксічнага цэлага. Як дапаможныя сродкі сувязі, гэтыя часціцы выкарыстоўваюцца пераважна пры злучніках *а*, *але*, *ды* (у значэнні *але*), для якіх у даным выпадку характэрна, па-першае, лексічная пэўнасць, якая абмяжоўвае кола іх значэнняў строга акрэсленай сферай логіка-сінтаксічных адносін, па-другое, марфалагічная матываванасць іх значэнняў, якая замыкае іх функцыянараванне ў цесныя межы аднаго семантычнага кола адносін³. Усё гэта добра відаць з наступных прыкладаў: *Мала помню родну хатку, а ўсё ж міла ўспамінаць* (Я. Купала); *Неба зацягнута хмарамі. Ды ўсё няма дажджу і няма* (Я. Колас); *Цёмная ноч, але ўсё-такі можна адрозніваць абрысы дрэў* (К. Чорны); *Няма вольнага часу, а ўсё ж такі рэгулярна чытаю газеты* (М. Ракітны). Некаторыя часціцы, у прыватнасці *і*, *ж* (*жа*), пры кантактным размяшчэнні з рознымі злучнікамі толькі ўзмацняюць і адцяняюць характар тых адносін, якія выражаюцца гэтымі злучнікамі, напрыклад: *Летам, а і зімой тут заўсёды шмат народу* (І. Мележ); *Хацеў выспацца, дык жа не даюць* (К. Чорны); *Ён усё думаў, куды ж яму пайсці*

(І. Пташнікаў). Праўда, пры гіпатаксічных злучніках ці злучальных словах часціца і можа надаваць выражаным адпосінам далучальны характар: *Вавёрка старанна грызла арэхі, якіх і зараз хапае ў лесе* (Я. Маўр); *Зіма застала сяброў далёка ў тайзе, адкуль і пісьма няма як паслаць* (А. Чарнышэвіч); *Дождж на вуліцы, таму і не ідзе ніхто* (Я. Васілёнак); *Партызаны непрыкметна праніклі на станцыю, як і разлічваю Заслонаў* (М. Лынькоў); *Дзед пачаў гаварыць, хоць і не вельмі ахвотна* (М. Зарэцкі).

Ужываючыся пры злучніках, розныя часціцы па-рознаму «прыцягваюцца» да іх. Аасабліва прыкметнае гэта прыцягненне ў тых часціц, якія маюць больш адцягненае значэнне і займаюць кантактную пазіцыю пры злучніку. У выніку падключэння падобных часціц да злучнікаў ўтвараюцца своеасаблівыя спалучэнні, якія іншы раз праяўляюць схільнасць да ўстойлівасці і лёгка пераходзяць у састаўныя злучнікі. Да такіх злучнікаў у сучаснай беларускай мове адносяцца: *і то, а то, а і то, а то і, ды і, ды і то, а таксама, а іменная, а менавіта* і інш. Напрыклад: *Спакойны чалавек вады нап'ецца, і то на карысць яму пойдзе* (Я. Брыль); *Андрэй гаварыў мала, а то ўсё маўчаў* (К. Чорны); *Вясной, а то і летам птушкі выводзяць птушанят* (З. Бядуля); *У мяне дарослыя дзеці, а і то сэрца баліць* (М. Лынькоў); *У хаце ды і на двары сабралася шмат народу* (С. Баранавых); *Гара невысокая, ды і то з яе цяжка з'ехаць* (У. Краўчанка); *Магутныя электрастанцыі, а таксама металургічныя заводы мелі патрэбу ў бесперабойным забеспячэнні іх вугалем і коксам* (Звязда); *Кукуруза адыгрывае важную ролю ў развіцці сельскай гаспадаркі, а іменная: яна дае магчымасць значна павялічыць вытворчасць мяса-малочных прадуктаў* (Звязда); *Усе становяцца актыўнымі ўдзельнікамі мітынгу салідарнасці. А менавіта так — урачыста, святочна — пачынаецца кірмашовы дзень* (Чырвоная змена). Як відаць, звязачныя спалучэнні ў падобнай сітуацыі семантычна нерасчляпаныя, вызначаюцца рэгулярнай узнаўляльнасцю, кантактным размяшчэннем сваіх элементаў і немагчымасцю іх замены ці апушчэння, што і характэрна для састаўных злучнікаў.

Такім чынам, часціцы служаць каштоўным матэрыялам для папаўнення класа злучнікаў, якое наглядна сведчыць аб адным з актыўных працэсаў у развіцці граматычнага ладу сучаснай беларускай мовы. Само сабой зразумела, што выразнай мяжы паміж злучнікамі і часціцамі не існуе. Яшчэ В. У. Вінаградаў слушна падкрэсліваў, што некаторыя часціцы «іншы раз змешваюцца і амаль зліваюцца са злучнікамі», паколькі «межы часціц і злучнікаў перасякаюцца, а часам становяцца вельмі хісткімі, цякучымі»⁴. Не выпадкова асобныя сродкі сувязі маюць гібрыдную прыроду, сумяшчаючы ў сабе адзнакі дзвюх часціц мовы — злучніка і часціцы.

¹ Скорлуповская Е. В. О роли союзов *и, а* в сложных предложениях // Вопросы синтаксиса сложного предложения и методики его преподавания в школе и вузе. Краснодар, 1966. С. 88.

² Гл.: Граматыка беларускай мовы. Мінск, 1962. Т. 1. С. 485; Граматыка сучаснага рускага літаратурнага языка. М., 1970. С. 640.

³ Гл.: Віноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове). М., 1972. С. 554; Располов И. А. Актуальное членение предложения. Уфа, 1961. С. 120; Осокин В. В. Логическое ударение. Томск, 1968. С. 110.

⁴ Віноградов В. В. Русский язык. С. 523.

Р. М. КАЗЛОВА

СЛАВЯНСКІЯ КАНТЫНУАНТЫ І. -Е. і (s)kel-
 'кывіць, гнуць, згінаць'
 (вытворныя ад асновы *kelp-)

У артыкуле аналізуецца ўтварэнні ад асновы *kelp-, якая з'явілася ў выніку расшырэння і.-е. *kel- дэтэрмінатывам р, прычым аналізуецца толькі ўтварэнні, каранёвы вакалізм якіх прадстаўлены ступенню рэдук-